

Jan Gancewski

Przemiany gospodarcze w południowo-wschodniej części państwa krzyżackiego : źródła i stan badań

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 177-186

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jan Gancewski

**Przemiany gospodarcze
w południowo-wschodniej części państwa krzyżackiego.
Źródła i stan badań***

Struktura administracyjna Zakonu Krzyżackiego zarówno tu sprzed 1466 r. jak i po drugim pokoju toruńskim nie sprzyja postawieniu problemu zawartego w tytule artykułu i czyni zeń zagadnienie, które jest w jakiejś mierze oderwane od całości struktury państwa w Prusach.

Historiograficzne ujęcie powyższego problemu jest w dużej mierze uzależnione od pozostałości źródłowych oraz od wcześniejszych kierunków i tendencji w prowadzonych badaniach, których rezultatem jest istniejąca literatura przedmiotu. Pod tym względem zagadnienie to jest łatwiejsze do przeanalizowania. Trzeba jednak mieć na uwadze przełomy w dziejach politycznych i prawie równoległe przebiegających gospodarczych w państwie krzyżackim w Prusach, i śledzić poszczególne zmiany z punktu widzenia regionu, czy też wręcz historio-geograficznego. Zgodnie z tym w historiografii zakonnej wykształciły się dwa nurty badawcze: instytucjonalny i terytorialny¹. Pomimo że ten drugi uzyskał przewagę, właśnie ze względu na założenie przez Zakon Krzyżacki państwa na terenie Prus, odnosi się on do omawianych zagadnień w sposób bardziej kompleksowy niż terytorialny sensu stricto, traktując przy tym poszczególne części władztwa zakonnego na terenie Prus w różny sposób, najczęściej w zależności od rangi danego ośrodka administracyjnego, czy też wręcz w zależności od rangi konkretnego urzędnika krzyżackiego, aniżeli z punktu widzenia poszczególnych części terytorium jako składników jednego państwa.

Ważnym aspektem, szczególnie podczas analizy historiografii krzyżackiej jest zauważenie tego, że długo zajmowano się historią Zakonu jako korporacji duchownej, a historią jego państwa w sposób wybiórczy, co nie pozwalało na pełne odzwierciedlenie dziejów krzyżackiej działalności w Prusach, w tym również gospodarczej. Takie traktowanie dziejów swoistego fenomenu teokratycznego nad Bałtykiem było zapewne spowodowane nie tyle zainteresowaniem badaczy, lecz również, jeśli nie najbardziej, społeczno-politycznym

---

* Artykuł jest zmienioną wersją referatu przedstawionego 9 grudnia 1999 r. na sesji „Źródła i literatura do dziejów Mazur w średniowieczu” zorganizowanej przez Towarzystwo Naukowe i Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie.

¹ S. Kwiatkowski, *Źródła do dziejów zakonu niemieckiego w Prusach, Rzeszy i Inflantach*, w: *Stan badań i potrzeby edycji źródłowych dla historii Pomorza i innych krajów południowej strefy bałtyckiej. Materiały konferencji ogólnopolskiej z 25–26 listopada 1994 r. w Toruniu*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1995, ss. 9–29.

zapotrzebowaniem na omówienie takiego, a nie innego aspektu egzystencji krzyżackiej i przedstawienie go w taki, a nie w inny sposób². Wywarło to duże i zasadnicze piętno na doborze edycji źródłowych i na ich rozmiarach. Można powiedzieć, że wydawnictwa źródłowe spełniały nawet wtórną rolę w stosunku do opracowań i były tylko podstawą do kreowania i ferowania pewnych poglądów, powielanych później jako egzystujące i obowiązujące stereotypy³, również w przedstawianiu historii gospodarczej. To zapewne nie sprzyjało dokładnemu przedstawieniu wszystkich aspektów życia krzyżackiego w Prusach i prowadziło w najlepszym przypadku do uogólnień badawczych.

Bardzo długo w badaniach problem gospodarki był problemem drugoplanowym, a na pewno wtórnym w stosunku do zagadnień natury państwopolitycznej, mimo że badania nad gospodarką Zakonu Krzyżackiego były prowadzone prawie równoległe z innymi o naturze pozagospodarczej⁴. Niemniej dopiero wykorzystanie nowoczesnych metod opracowywania danych liczbowych, tak jak metody statystyczne, oraz obróbka tych danych przy użyciu programów komputerowych stworzyło nowe możliwości przeprowadzenia powtórnej analizy informacji zgromadzonych w XX- lub jeszcze XIX-wiecznych edycjach źródłowych, przede wszystkim zaś tych o charakterze rachunkowym — oraz późniejszej ich prezentacji. Dodatkowo poprzez zastosowanie analizy porównawczej materiał źródłowy nabrał nowego wymiaru, bardziej kompleksowego niż cząstkowego, pomimo jego terytorialnej proveniencji administracyjnej⁵.

Podstawowe źródła dotyczące omawianego problemu należą do kategorii źródeł aktowych i dokumentowych. Gros wydano drukiem, stanowią one dzisiaj podstawowy materiał do przeprowadzania analizy zagadnień związanych z handlem i gospodarką Zakonu Krzyżackiego nie tylko w omawianej przez mnie części Prus⁶. Spośród wszystkich, najbardziej przydatne do określenia struktury gospodarczej, ale również i administracyjnej jest niewątpliwie wydawnictwo *Das Große Ämterbuch* opracowane przez W. Ziesemera⁷. Dane zawarte w poszczególnych jej spisach inwentarzowych i lustracyjnych oraz swoistych remanentach

2 M. Biskup, *Stan i potrzeby badań nad państwem krzyżackim w Prusach (XIII—początek XVI wieku)*, *Zapiski Historyczne*, 1976, R. 41, z. 1, ss. 21—50; tenże, *Über quellenkundliche Fragen und einige Forschungsaspekte der Geschichte des Deutschen Ordens. Ein Beitrag zu den Werkstattproblemen des heutigen Forschers*, w: *Werkstatt des Historikers der Mittelalterlichen Ritterorden. Quellenkundliche Probleme und Forschungsmethoden. Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica IV*, hrsg. v. Z. H. Nowak (dalej: *Ordines militares*), Toruń 1987, ss. 7—17; U. Arnold, *Forschungsprobleme der Frühzeit des Deutschen Ordens 1190—1309*, w: *Ordines militares IV*, ss. 19—32.

3 W. Wippermann, *Der Ordensstaat als Ideologie*, Berlin 1979, wybrane zagadnienia.

4 H. Boockmann, *Die Vorwerke des Deutschen Ordens in Preußen*, w: *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter. Vorträge und Forschungen 27*, Sigmaringen 1983; W. Böhnke, *Der Binnenhandel des Deutschen Ordens in Preußen und seine Beziehungen zum Aussenhandel um 1400*, *Hansische Geschichtsblätter*, 1962, Bd. 80.

5 Zob. informacje liczbowe zawarte w Księgach rachunkowych Zakonu Krzyżackiego z terenów państwa zakonnego w Prusach.

6 *Ausgabebuch des Marienburger Hauskomtur für die Jahre 1410—1420*, hrsg. v. W. Ziesemer, Königsberg 1911; *Das Große Ämterbuch des Deutschen Ordens* (dalej: GÄB), hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1921; *Das Große Zinsbuch des Deutschen Ritterordens (1414—1438)*, hrsg. im Auftrage der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung von P. G. Thielen, Marburg 1958; *Handelsrechnungen des Deutschen Ordens*, hrsg. v. C. Sattler, Leipzig 1887; *Das Marienburger Ämterbuch*, hrsg. v. W. Ziesemer, Danzig 1916.

7 GÄB, passim.

stany kas i magazynów konwentowych dostarczają cennych informacji na temat samych zamków, chociażby tych w południowych częściach komturstwa bałgijskiego, jak również pokarmińskiego oraz ich folwarków domenialnych, poczynając od lat sześćdziesiątych XIV do połowy XV w. Umożliwiają przy tym porównywanie danych dostarczonych przez wizytacje i lustracje w ciągu kilkudziesięciu lat dla tych samych pomieszczeń zamkowych. Dane liczbowe przybliżają nam nie tylko strukturę ilościową i jakościową gromadzonych zapasów, ale również mówią o stanie zamożności państwa Zakonu Krzyżackiego w Prusach i jego dynamicznych przemianach. Stanowią przy tym podstawę do określenia różnic w strukturze majątkowej posiadłości Zakonu w różnych częściach jego państwa. Już tylko na podstawie informacji z tego jednego wydawnictwa źródłowego możemy powiedzieć z całą pewnością, że istniały zdecydowane dysproporcje między częścią zachodnią państwa zakonnego a jego częścią właściwą — centralną. Komturstwa z ziemi chełmińskiej, czy też z Pomorza Gdańskiego, ale również z pasa nadwiślańskiego były jednostkami administracyjnymi mniejszymi pod względem terytorialnym, ale z pewnością bardziej znaczącymi pod względem ekonomicznym, niż te z terenów m.in. pruskiej Barcji czy też Galindii. Wynika to właśnie ze stanu gromadzonych zapasów oraz stanu poszczególnych kas zamkowych i zasobów folwarków oraz struktury ich zabudowy przestrzennej. Informacje z tego wydawnictwa pozwalają też na przeprowadzenie charakterystyki poszczególnych części państwa zakonnego, wynikających z jego podziału administracyjnego. Tu również, tak jak w przypadkach wyżej opisywanych, widzimy zdecydowane różnice. Administrowanie regionem południowo-wschodnim państwa zakonnego w Prusach odbywało się z ośrodków decyzyjnych położonych często ponad sto i więcej kilometrów od pozostałych części ich terytorium, gdy z kolei w przypadku np. ziemi chełmińskiej były to odległości niewielkie⁸. Zmiany dokonane po zawarciu drugiego pokoju toruńskiego niwelują te różnice, ale trzeba jednak pamiętać, że swój kształt zmienia również terytorium państwa krzyżackiego⁹. Zmiany te są dobrze scharakteryzowane w dotychczasowej literaturze przedmiotu, ale w większości pod względem politycznym, słabiej zaś pod względem gospodarczo-ekonomicznym i handlowym¹⁰. W związku z tym ostatnim zagadnieniem pozostaje jeszcze i możliwość, i konieczność prowadzenia badań, zarówno w oparciu o wydawnictwa drukowane, ale przede wszystkim źródła archiwalne.

Kolejnymi ważnymi źródłami typu rachunkowego — zakwalifikowanymi wcześniej jako podstawowe do omawianego problemu — są księgi wydatków poszczególnych komturstw, księgi podskarbach oraz rachunki handlowe Zakonu Krzyżackiego albo — jak słusznie postuluje R. Czaja, z którego zdaniem należy w pełni się zgodzić — księgi długów, gdyż prawie w całości dotyczą wierzytelno-

8 S. Józwiak, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246—1343*, Toruń 1996.

9 L. Dralle, *Der Staat des Deutschen Ordens in Preußen nach dem II. Thorner Frieden: Untersuchungen zu ökonomische und ständepolitische Geschichte Altpreußens zwischen 1466 und 1497*, Frankfurter historische Abhandlungen, Bd. 9, Wiesbaden 1975.

10 Ibidem, passim; J. Sarnowsky, *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382—1454)*, Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, hrsg. v. W. Vogel u. I. Gundermann, 1993, Bd. 34.

ści zakonnych. Są to przede wszystkim: *Ausgabebuch des Marienburger Hauskomtur für die Jahre 1410—1420* w opracowaniu W. Ziesemera, *Handelsrechnungen des Deutschen Ordens* opracowane przez C. Satlera oraz *Das Marienburger Ämterbuch i Das Marienburger Konventsbuch der Jahre 1399—1412* — obie opracowane przez W. Ziesemera, a także *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399—1409* opracowana przez E. Joachima¹¹. Na podstawie danych, które są w nich zawarte, możemy uzyskać informacje o wzajemnych kontaktach handlowych pomiędzy urzędnikami zakonnymi, członkami konwentów a miastami w różnych częściach państwa. Niestety podstawowym ich niedostatkim — przede wszystkim *Handelsrechnungen* — oprócz niekompletności jest również brak zachowania czytelnych i przejrzystych proporcji w okresie ich prowadzenia. Wiele wzmianek jest lakonicznych, zapiski zawierają luki chronologiczne i merytoryczne. Często informacje są dobrane przypadkowo, bez zwrócenia uwagi na stopień ich ważności dla funkcjonującej na danym terenie administracji zakonnej i dalszych potrzeb, w tym rozliczeń finansowych. Powyższa grupa wydawnictw źródłowych dotyczy również ziem Prus południowo-wschodnich, ale ze względu na mniejsze wykorzystanie ich pod względem handlowym przez sam Zakon oraz przez kupców z tzw. wielkich ośrodków miejskich (przede wszystkim zaś z powodu niewielu przeprowadzanych w omawianym rejonie transakcji handlu tranzytowego i dalekosiężnego), zawiera mniejsze ilości wzmianek niż w przypadku zachodniej części państwa krzyżackiego¹². Z tego powodu możemy z mniejszą dokładnością odtworzyć istniejące wówczas na omawianych ziemiach stosunki gospodarczo-handlowe. W sumie daje to nam również mniejsze możliwości przedstawienia zarówno struktury gospodarki, jak i struktury stricte handlowej. W konsekwencji zaś również w pewnej części uniemożliwia przeprowadzenie badań porównawczych dla całego państwa zakonnego i wyciągnięcie wniosków na temat roli omawianych ziem w gospodarce krzyżackiej. Na te braki nakładają się również nader skąpe wyniki badań nad gospodarką południowo-wschodniej części państwa krzyżackiego, nie biorąc przy tym pod uwagę wydanych już w Europie syntez dziejów Zakonu Krzyżackiego¹³. Większe zainteresowanie sprawami gospodarki zakonnej nastąpiło w latach osiemdziesiątych naszego stulecia, czego wynikiem był m.in. zbiór artykułów dotyczących tego zagadnienia w tomie 38 „*Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*”¹⁴. Przedstawione tam artykuły dotyczą podstawowych problemów i stawianych w związku z tym przez badaczy europejskich pytań i tez badawczych. Wiele z ówczesnych postulatów pozostaje

11 Por. przyp. 6; R. Czaja, *Miasta pruskie a zakon krzyżacki. Studia nad stosunkami między miastem a władzą terytorialną w późnym średniowieczu*, Toruń 1999, gdzie jest przedstawiona obszernie najnowsza literatura przedmiotu.

12 Zob. zawartość merytoryczną cytowanych rachunkowych wydawnictw źródłowych.

13 Dotychczasowa literatura przedmiotu bardziej skupiła się na problemach natury politycznej i militarno-politycznej, chociażby ze względu na większą dostępność źródeł o charakterze narracyjnym, właśnie politycznym, patrz dotychczasowe opracowania M. Biskupa, dotyczące przede wszystkim dziejów politycznych Prus i Zakonu Krzyżackiego w okresie istnienia jego państwa na terenie Prus.

14 *Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Bd. 38: *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter*, Veröffentlichungen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, Bd 2, hrsg. v. U. Arnold; rec. J. Gancewski, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1992, nr 2, ss. 185—187.

do dziś aktualnych i wymagają jeszcze wielu badań i szczegółowego omówienia ich rezultatów. Zawarte w powyższym tomie „Quellen und Studien” postulaty badawcze stały się inspiracją niejednej pracy z zakresu dziejów gospodarki, handlu, administracji i stosunków między Zakonem a miastami w państwie krzyżackim w Prusach, chociażby takich historyków, jak U. Arnold, J. Sarnowsky, H. Boockmann, K. Militzer, B. Jähning, czy z polskich Z. H. Nowak, M. Biskup, H. Samsonowicz, A. Czacharowski, R. Czaja, A. Radziwiński, J. Tandecki¹⁵. Przedstawione tam artykuły traktują o funkcjonowaniu gospodarki zakonnej w miejskich i ziemskich strukturach państwowych zarówno w Prusach, jak i w baliwatach niemieckich. Dotyczą również funkcjonowania centrów agrarnych na przykładzie komend niemieckich w okresie późnego średniowiecza, uprawy winorośli i handlu winem, Zakonu jako siły gospodarczej w rejonie bałtyckim, kierunków rozwoju gospodarczego w Prusach od XIII do początków XV stulecia, przedzamczy jako centrów rozwoju Zakonu Krzyżackiego oraz roli sztuki budowlanej w systemie gospodarczym Zakonu w Prusach. Mimo tak szerokiego zakresu terytorialnego i merytorycznego poruszają wiele fundamentalnych spraw związanych z organizacją i funkcjonowaniem gospodarki kreowanej i kierowanej przez omawianą korporację zakonną nad Bałtykiem, tworząc tym samym zarys jej obrazu. Ponadto artykuły badaczy polskich i niemieckich, które są tam zamieszczone, jak również i te, które zaczęły się ukazywać później, w latach dziewięćdziesiątych¹⁶, pozwalają na pokazanie mechanizmów przemian w gospodarce i etapów jej rozwoju na różnych przykładach, funkcjonujących wówczas struktur administracyjnych, m.in. poprzez porównanie części państwa zakonnego w Prusach, również tych z terytorium szeroko rozumianych Prus południowych. Tu na uwagę zasługuje praca J. Sarnowsky’ego, *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382—1454)*, która jest, jak dotychczas, najobszerniejszym opracowaniem dziejów gospodarki krzyżackiej we wszystkich częściach państwa zakonnego w Prusach¹⁷. Sarnowsky zastosował w niej wiele metod statystycznych, które przyniosły spodziewany efekt analityczny, ukazując strukturę gospodarki krzyżackiej, dynamikę jej przemian oraz kontekst administracyjny związany z jej prowadzeniem i zarządzaniem. Przytoczona praca Sarnowsky’ego zawiera interesujący dodatek źródłowy, m.in. z przeprowadzonych wizytacji poszczególnych zamków krzyżackich, także tych, które stanowiły centra administracyjne dla terenów południowo-wschodnich państwa krzyżackiego w Prusach. Znajdujemy tam rachunki z prowadzonego handlu, m.in. przez urzędników z komturstwa pokarmińskiego¹⁸, zestawienie inwentarzowe wymaganego czynszu z poszczególnych miejscowości komturstwa¹⁹, czy też rozliczeń skarbników z wierzycielami z terenu podlegającego ich administracji, jak i z kontrahentami z zewnątrz państwa krzyżackiego²⁰. Jest również w miarę dokładnie przed-

15 Opracowania syntetyczne i artykuły pojawiające się w przypisach i zestawach bibliograficznych w podstawowych syntezach na temat dziejów Zakonu Krzyżackiego w Prusach autorstwa R. Czaj, por. przyp. 11.

16 *Ordines militares VIII*, Toruń 1995, gdzie również dalsza literatura przedmiotu.

17 J. Sarnowsky, op. cit., passim.

18 Ibidem, s. 773.

19 Ibidem, s. 744.

20 Ibidem, s. 690.

stawiony stan rozliczeń finansowych i stan kas, m.in. z terenów podlegających komturstwu wschodnim w Bałdze, Pokarminie oraz na terenach na wschód od biskupiej Warmii, między posiadłościami zamku szczycieńskiego a terytorium komturstwa w Ostródzie. Dane zgromadzone przez Sarnowsky'ego, będące wynikiem analizy Ordensbriefarchiv oraz Ordens Folianten, zgromadzonych w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, pozwalają przeanalizować dzieje poszczególnych miejscowości i ośrodków gospodarczych z wyżej wymienionych terenów do wojny trzynastoletniej. Niestety, praca Sarnowsky'ego nie zawiera podobnej analizy dla okresu po drugim pokoju toruńskim do momentu sekularyzacji państwa zakonnego w Prusach i pod tym względem pozostawia bardzo wyraźną lukę merytoryczną, którą z pewnością muszą uzupełnić przyszłe badania. Tu pomocna wydaje się analiza archiwaliów zgromadzonych we wspomnianym archiwum berlińskim. Przede wszystkim należy odnieść się do materiałów przedstawiających ówczesną gospodarkę i jej kondycję, a poprzez to również i różnice w porównaniu z okresem poprzednim. Można to osiągnąć częściowo poprzez analizę ksiąg rachunkowych dla Prus południowych i komturstw będących siedzibami administracyjnymi dla terenów południowych z początków XVI w. Taką możliwość dają nam przede wszystkim zasoby źródłowe Ordens Folianten (księgi OF 91 a—b, 166m, 167, 200b oraz OF 182k, 183, 184 do 200)²¹. Tu szczególnie przydatne wydają się materiały dotyczące wydatków i przychodów z terenów podległych administracyjnie konwentom zamkowym w Szczytnie i w Rynie²². Są to źródła o tyle pożyteczne, że przedstawiają stan gospodarki na terenach, które nigdy — jak się okazuje nawet po ich pobieżnej analizie — nie należały do silnie rozwiniętych i nigdy też nie pretendowały do miana głównych ośrodków administracyjno-gospodarczych, stanowiąc raczej zaplecze żywnościowe i surowcowe dla pozostałej części państwa zakonnego. Po drugie materiały te odnoszą się w większości do okresu po przeobrażeniach terytorialnych, jakie dokonały się po drugim pokoju toruńskim i mogą dlatego stanowić podstawę przeprowadzania badań nad funkcjonowaniem państwa krzyżackiego również w nowej formie terytorialnej. Zawierają one ponadto kapitalne informacje na temat wysokości czynszu w posiadłościach komturstw m.in. w Szczytnie, Ostródzie, Pokarminie i Bałdze²³, księgę strat z terenu powyższych komturstw²⁴, a szczególnie komturstwa bałgijskiego²⁵, księgę komturstwa w Ragnecie z lat 1504—1559²⁶, wykaz wysokości czynszów i spis posiadłości chłopskich oraz tzw. freie z terenów posiadłości komturstwa pokarmińskiego w latach 1425—1426²⁷. Ponadto spotykamy się podczas analizy powyższych źródeł z zestawem wysokości pobranych i wydanych pieniędzy z kas różnych komturstw południowo-wschodniej części państwa zakonnego, począwszy od księgi wydatków i wpły-

21 Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, XX Hauptabteilung, Ordens Folianten (dalej: OF) 91—200b.

22 OF 162a, 200b.

23 OF 162a, 164, 200b.

24 OF 162.

25 Ibidem.

26 OF 124.

27 OF 164.

wów komturstwa w Nidzicy z roku 1486²⁸, poprzez wyciągi z poboru i wydatków urzędu komturskiego w Szczytnie wraz z inwentarzem zamku szczywieńskiego z roku 1521²⁹, do rachunków związanych z poborem podatków szosowego, młynowego i innych z lat 1467—1468³⁰ oraz księgi czynszów z roku 1480³¹, czy też księgi wydatków podskarbiego Hansa von Thungen z lat 1499—1500³². Z powyższych źródeł można już wyciągnąć wnioski dotyczące omawianych ziem południowo-wschodniej części państwa krzyżackiego na przestrzeni jego rozwoju od końca XIII w. do przeprowadzenia sekularyzacji w 1525 r. pod względem struktury administracyjnej, a przede wszystkim finansowej, własnościowej i gospodarczej. To z kolei w porównaniu z bardziej znanymi, z racji wielości materiałów źródłowych terenami państwa Zakonu Krzyżackiego, przede wszystkim tymi z terenu ziemi chełmińskiej czy też Pomorza Gdańskiego, ukazuje omawiane ziemie jako swojego rodzaju zaplecze surowcowo-gospodarcze, przynajmniej do wojny trzynastoletniej; później ze względu na zmianę kształtu terytorialnego państwa nie mamy możliwości podobnego porównania osiągniętych wyników gospodarczo-finansowych w różnych częściach państwa zakonnego, chyba że tylko z terenami położonymi w Inflantach, które i tak miały zawsze odmienne uwarunkowania administracyjno-gospodarcze ze względu na specyficzne położenie geopolityczne tej części państwa krzyżackiego.

Przy omawianiu materiałów źródłowych zgromadzonych w Geheimes Staatsarchiv w Berlinie należy chociaż częściowo odnieść się do Ordensbriefarchiv³³, mając na uwadze przede wszystkim zmiany strukturalne w administracji i gospodarowaniu we wschodniej części państwa zakonnego po 1466 r. Interesujących informacji na ten temat dostarcza korespondencja prowadzona pomiędzy urzędnikami krzyżackimi różnego szczebla. Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na część, która jest zgromadzona w dziale nie datowanym, a którego pokazy udział dotyczy spraw o charakterze gospodarczo-handlowym³⁴. Oczywiście należy przyjąć hipotezę proveniencji tychże z szerokiego zakresu chronologicznego, bo z lat 1198 do 1525, czyli również po pierwszym i po drugim pokoju toruńskim, okresach, które wniosły najwięcej zmian do omawianego tematu pod względem zarówno strukturalnym, jak i też jakościowym. I tak np. prawdopodobnie z ok. połowy XV w. pochodzą wzmianki o zacieśniających się związkach Królewca—Knipawy z Niderlandami na przykładzie związków kupców Josta Michaela i Heinricha Mattisona³⁵. Transakcje prowadzone przez nich dotyczyły kupna i sprzedaży statków przeznaczonych do przewożenia towarów z Królewca do Niderlandów³⁶. Jak należy przypuszczać, z podobnego

---

28 OF 182k.

29 OF 183.

30 OF 190.

31 OF 191.

32 OF 192.

33 Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, XX Hauptabteilung, Ordensbriefarchiv (dalej: OBA).

34 OBA, Regestry części nie datowanej załączone w *Regesta historico-diplomatica Ordinis s. Mariae Theutonicorum 1198—1525*, Bd. 1, 2, bearb. V. E. Joachim, hrsg. v. W. Hubatsch, Göttingen 1948—1950.

35 OBA, nr 27986.

36 Ibidem.

okresu pochodzą również wzmianki o związkach wielkiego szafarza królewieckiego z mieszczanami i długach tych ostatnich w stosunku do urzędnika krzyżackiego, czy też zamieszczony w takiej korespondencji spis wydatków i długów komtura z Ostródy wraz z inwentarzem sporządzonym podczas wizytacji zamku ostródzkiego i jego posiadłości³⁷. Bardzo duża część źródeł o charakterze gospodarczym z Ordensbriefarchiv dotyczy wykazów czynszów, a przy tym również opisu przebiegu lub rezultatów lustracji, czy też wizytacji poszczególnych posiadłości w komturstwach oraz jednostkach administracyjnych niższego szczebla, takich chociażby, jak wójtostwa, prokuratorstwa czy też wreszcie urzędy leśne i rybackie, chociaż tych ostatnich dot. cy w mniejszym stopniu³⁸.

Zagadnienia dotyczące stosunków ekonomicznych i wewnątrzpaństwowych w państwie Zakonu Krzyżackiego w Prusach w latach 1466—1497 zostały dość dobrze przedstawione w syntezie Lothara Dralle *Der Staat des Deutschen Ordens in Preussen nach dem II. Thorner Frieden*³⁹. Autor skupił się na sześciu podstawowych zagadnieniach, a mianowicie: terytorialnych i politycznych ustaleniach drugiego pokoju toruńskiego wraz z gospodarczo-ekonomicznym położeniem Zakonu do końca XV w.; określeniem ekonomiczno-społecznego rozwoju i zmian, jakie zachodziły po 1466 r. ze zwróceniem uwagi na nową szlachtę pruską, wolnych, chłopów oraz tzw. gości i dzierżawców; handlowo-gospodarczym wizerunku miast; zmianach w funkcjonowaniu administracji zakonnej; realnych możliwościach sprawowania władzy przez Krzyżaków z uwzględnieniem rozwijających się wówczas konfliktów wewnętrznych i zewnętrznych, w tym o obsadę biskupstwa warmińskiego; wewnątrzpaństwowych i wewnątrzzakonnych stosunkach, ze zwróceniem uwagi na próby przeprowadzenia reform. Niestety analiza Drallego nie wypełnia całości terytorium przez nas omawianego, skupiając się przede wszystkim na Królewcu i jego komturstwie, a także może zbyt silnie na stosunkach społeczno-politycznych w drugiej połowie XV w., bez większego odniesienia do zmian strukturalnych w samej gospodarce i ośrodkach gospodarczo-handlowych poza nielicznymi przykładami stanu gospodarki miejskiej, przede wszystkim z terenu Królewca-Knipawy⁴⁰. Dralle w swoich rozważaniach prawie w ogóle pominął okres XVI-wiecznej działalności Zakonu w Prusach i zmian, jakie wówczas nastąpiły w szeroko rozumianej gospodarce zakonnej, traktując pod tym względem bogaty materiał źródłowy, przede wszystkim zaś cytowany zasób Ordens Folianten, w sposób niewystarczający, a w niektórych kwestiach zupełnie marginalny.

Trzeba przede wszystkim wskazać, że zmiany, jakie zachodziły w wielu rejonach komturstw, mających swoje posiadłości w południowo-wschodniej części Prus, tak jak chociażby komturstwo bałgijskie — a co można prześledzić analizując cytowane zasoby Ordens Folianten — były bardzo znaczne pod względem jakościowym, przede wszystkim pod kątem dynamicznych przemian w gospodarce, jak i też zmian w strukturze posiadłości, poniekąd wynikających

---

37 OBA, nr 28093.

38 OBA, nr 28117—28574.

39 Zob. przyp. 9.

40 L. Dralle, op. cit., passim.

z wcześniejszych zmian administracyjnych, dokonanych po 1466 r. Problem ten jednak nadal pozostaje nie zbadany i wymaga oddzielnych i szczegółowych analiz strukturalnych z zastosowaniem metod statystycznych, umożliwiających porównywanie liczbowych wyników przeprowadzonych analiz⁴¹.

Wreszcie należy wspomnieć o zawartości i wartości merytorycznej materiałów zgromadzonych w zespole Etats Ministerium, przechowywanych po części w Archiwum Państwowym w Olsztynie, a po części w Archiwum w Berlinie-Dahlem⁴². Cytowane wyżej źródła dotyczą przede wszystkim przywilejów lokacyjnych, aktów nadań ziemi, czy też wreszcie transakcji sprzedaży i zakupu dóbr ziemskich na terenie państwa zakonnego od końca XIV w., a szczególnie z początku XVI w.⁴³ Na ich podstawie trudno jednakże byłoby w całości prześledzić strukturę posiadłości krzyżackich we wspomnianym okresie, dlatego też należy je traktować jako uzupełnienie innych danych. Niemniej mogą służyć również jako exempla przy opracowywaniu syntezy dotyczącej przeobrażeń wybranych posiadłości, m.in. na wschodnich terenach państwa krzyżackiego, czy też w tzw. Prusach Krzyżackich na przełomie XV i XVI w.

Podsumowując to, co zostało powiedziane na temat przemian gospodarczych w południowo-wschodniej części państwa krzyżackiego w Prusach, można powiedzieć, że:

1. Dotychczasowe wyniki badań w zaprezentowanej literaturze oraz w dalszej tu nie cytowanej, nie stwarzają podstaw do wyciągnięcia jednoznacznych wniosków na temat przemian w gospodarce w południowo-wschodnim regionie państwa Zakonu Krzyżackiego w Prusach do momentu jego sekularyzacji. Mamy jedynie możliwość zapoznania się z charakterystyką całości gospodarki krzyżackiej z uwzględnieniem najistotniejszych momentów przełomowych, takich jak wielka wojna z Królestwem Polskim czy też zmiany, które zaszły w wyniku ustaleń drugiego pokoju toruńskiego. Jak dotychczas, okres po 1466 r., a już najbardziej pierwsze dwudziestopięciolecie XVI w. zostało pod tym względem najslabiej opracowane.

Wyniki dotychczasowych badań pozwalają jedynie stwierdzić, iż występują duże różnice ilościowe i jakościowe w strukturze gospodarczej i handlowej państwa krzyżackiego, z tym że największe są widoczne nie w części południowo-wschodniej Prus, a w jego części zachodniej, ściślej południowo-zachodniej.

2. Istniejące źródła — przede wszystkim w zasobach Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem, w części Ordens Folianten oraz częściowo Ordensbriefarchiv — pozwalają na przeprowadzenie niezbędnych prac badawczych, mogących odtworzyć brakujące elementy obrazu funkcjonowania gospodarki i jej struktury w państwie krzyżackim w Prusach, szczególnie zaś po drugim pokoju toruńskim i na terenach tzw. Prus Wschodnich czy też właściwych. Pomocne tu okażą się z pewnością wydane drukiem źródła

---

41 OF, op. cit.

42 Archiwum Państwowe w Olsztynie, Dział VII, I—VIII Etats Ministerium (dalej: EM).

43 EM, szczególnie II/1 (2, 3, 4), II/2 (1—5), II/3 (1—3), II/4 (5, 6), II/5 (1, 2, 3), II/6 (1, 4), II/7 (1, 2), II/8 (1, 2), II/9 (1, 2), II/12 (1), II/13 (28—31), II/14 (1—3), II/15 (1, 4), II/16 (6), II/18 (1), II/19 (16), II/20 (62), II/21 (1, 2), II/46, II/88, Vg/24, V b/25, V c/37, V w/57, VII (284) wraz z uwagami Tadeusza Brzeczковского.

z omawianych zasobów, które ze względu na ich charakter możemy zaklasyfikować do grupy rachunkowych.

3. Dalsze badania w tym kierunku powinny zatem skupiać się na następujących problemach:

— wpływie nowego kształtu państwa zakonnego po drugim pokoju toruńskim na jego kondycję gospodarczą;

— roli poszczególnych ośrodków, a w nich obiektów o znaczeniu gospodarczym, w porównaniu z okresem między pierwszym a drugim pokojem toruńskim, oraz okresem prosperity w XIV w.;

— formach funkcjonowania gospodarki w okresie schyłkowym państwa zakonnego w Prusach;

— zmianach w administracji gospodarką i jej zadaniach, szczególnie od końcowych lat XV w. do 1525 r.

Wirtschaftswandel im südöstlichen Teil des Deutschordensstaates. Quellen und Forschungsstand

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die bisherige Historiographie des Deutschen Ordens, sowohl in Polen als auch in Deutschland, wandte sich bereits mehrmals den Wirtschaftsfragen des Deutschordensstaates zu, insbesondere der Ordenswirtschaft im südöstlichen Preußenland. Darauf weist das vorhandene Schrifttum hin. Entstanden ist es aufgrund zahlreicher Quellen zu dieser Frage, sowohl der gedruckten, als auch der handschriftlichen, die in Archiven lagern. Die wichtigsten davon befinden sich in den Beständen Ordensfolianten und Ordensbriefarchiv im Geheimen Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem. Bisherige Forschungen der o.g. Frage wurden aber weder territorial noch chronologisch einheitlich geführt. Die Deutschordenswirtschaft als eine Frage der Geschichte des Ostseeraumes war für die Historiker besonders im Lichte ihres Funktionierens von der Mitte des 14. Jh. bis zu den Anfängen des Dreizehnjährigen Krieges. Weniger Aufmerksamkeit wurde ihrem Funktionieren, Struktur und Einfluß auf den Ordensstaat nach dem 2. Thorner Frieden und ganz besonders im letzten Jahrhundertviertel seines Bestehens in Preußen, d.h. 1500 bis 1525, gewidmet. Die meiste Aufmerksamkeit galt übrigens den für den Orden strategisch wichtigen Gebieten, wie das Kulmerland und Pommerellen. Zahlreiche Forschungen wurden den Verbindungen der Wirtschaft zu großen Stadtzentren in Preußen und Livland gewidmet. Gegenwärtige und künftige Forschungen über die Wirtschaft des Deutschordensstaates Preußen — nicht nur seines südöstlichen Teiles — sollten sich vor allem auf den Einfluß der neuen Gestalt des Staates nach 1466, der Rolle einzelner Zentren, darunter ihrer Wirtschaftsobjekte, auf den Zustand und das Funktionieren der Deutschordenswirtschaft konzentrieren, einschließlich ihrer Formen und Veränderungen, unter besonderer Berücksichtigung der Periode zwischen dem Anfang des 16. Jhs. und der Aufhebung des preußischen Ordensstaates.